

2020 թ. լույս է տեսել ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի տնօրեն, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Վ. Կատվայանի՝ ՀՀ-ում առկա բարբառների ու խոսվածքների նկարագրությունը և ուսումնասիրությունը վերաբերող երկրորդ գիրքը՝ նվիրված Կոտայքի մարզին: Առաջինը լույս է տեսել 2018 թ. և նվիրված էր Գեղարքունիքի մարզին¹: Այս երկու աշխատություններն էլ արդյունք են «Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր» համալիր ծրագրի շրջանակում ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարությունից Գիտության կոմիտեի ֆինանսավորմամբ և Վ. Կատվայանի գլխավորությամբ ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի աշխատակիցների կողմից կատարված դաշտային աշխատանքների ու հետազոտությունների: Բավականին աշխատատար ուսումնասիրություն:

Եթե մի կողմ թողնենք մինչև XIX դարը բարբառների վերաբերյալ եղած կցկոտուր տեղեկատվությունն ու դիտարկումները, ապա կարելի է փաստել, որ հայ բարբառագիտությունը իբրև առանձին գիտաճյուղ, ձևավորվում է XIX դ. կեսերին և նկատելի զարգացում ու առաջընթաց է ապրում XX դարում՝ դառնալով հայերենագիտության հիմնական ուղղություններից մեկը: Ք. Պատկանյանի, Մ. Մսերյանցի, Հր. Աճառյանի ուսումնասիրություններով սկզբնավորվում է հայոց բարբառների նկարագրություն, դասակարգման գործընթացը, որում հետագայում կարևոր ներդրում ունեցան Ա. Ղարիբյանը, Հ. Մուրադյանը, Էդ. Աղայանը, Գ. Զահուկյանը և այլք: Չնայած կատարված հսկայածավալ աշխատանքին, այնուամենայնիվ, բարբառների ուսումնասիրության հիմնական եղանակը մնում էր նկարագրականությունը:

¹ Ա. Վարդանյան. Վիկտոր Կատվալյան. Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր. Գիրք 1. Գեղարքունիքի մարզ. – ՊՐՀ, 2020, № 1, էջ 249–251:

Ինչպես Վ. Համբարձումյանն է նկատում, «Հայ բարբառագիտությունն առայսօր հեռու է տեսական (ոչ նկարագրական) բարբառագիտություն լինելուց», մինչդեռ «այս խնդիրը բարբառագիտական նորագույն ուսումնասիրությունների «միջուկը» պետք է լինի...»²: Ահա, հենց այս տեսակետից պետք է գնահատել ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում կատարվող հետազոտությունները և մասնավորապես՝ Վ. Կատվալյանի վերոհիշյալ ուսումնասիրությունները:

Դեռևս XX դարի 70-ական թվականներից սկսած՝ մշակվեց և իրագործվեց հայերենի բարբառագիտական ատլասի համար անհրաժեշտ նյութերի հավաքման ծրագիրը, որից, ըստ անհրաժեշտության, օգտվել է նաև Վ. Կատվալյանը: Հավաքված բարբառային նյութի մշակումը թույլ կտար գաղափար կազմել ՀՀ-ում գործածվող բարբառների և խոսվածքների աշխարհագրական տարածվածության, փոխհարաբերությունների, քանակի, լեզվական առանձնահատկությունների մասին: Արդեն երկրորդ «Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր» համալիր ծրագիրը մշակվել է 2010-ական թվականներին՝ «նպատակ ունենալով հետազոտել երկրի բոլոր բնակավայրերի լեզվական յուրահատկությունները, ձևավորել դրանց բարբառային բնութագրերը և առանձին հատորներով ներկայացնել ըստ ՀՀ մարզերի»³: Եվ, չնայած կատարված հետազոտությունների արդյունքների վերաբերյալ զեկուցումներ են կարդացվել, հոգվածներ գրվել, բայց դրանք ի մի են բերվել, ամբողջացվել և խոսվածքների լեզվական բնութագրերով Վ. Կատվալյանի կողմից ներկայացվել են վերը նշված երկու ծավալուն գրքերում:

Վ. Կատվալյանը Կոտայքի մարզին նվիրված գրքի «Նախաբանում» կատարում է ելակետային մի քանի դիտարկումներ, որոնցով էլ պայմանավորված են ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ գրքի միատեսակ բովանդակային և կառուցվածքային յուրահատկությունները:

Այսպես, Վ. Կատվալյանը կարևորում է խոսքի պարբերական գրանցումներն ու հետազոտությունը. «Լեզվում տեղի ունեցած և տեղի ունեցող գործընթացները դիտարկելու, զարգացման միտումները և ընթացքը վերլուծելու համար կարևոր է խոսքի պարբերական հետազոտությունը»,— գրում է նա (էջ 8): Ճիշտ դիտարկում է հատկապես տարածքային հաղորդակցում իրականացնող խոսվածքների դեպքում, եթե նկատի ունենանք, որ բարբառի (խոսվածքի) բանավոր և «անվերահսկելի» բնույթը պայմանավորում է նրա կենդանի, բնական ու անկաշկանդ ընթացքը պետական հոգածության տակ գտնվող գրական լեզվի համեմատ: Բացի դրանից՝ խոսվածքները «զգայուն են» արտալեզվական այնպիսի երևույթների նկատմամբ, ինչպիսիք են եղեռներ, տեղահանությունները, գաղթերը, որոնց ընթացքում կարող են առանց գրառվելու կորստյան մատնվել՝ պայմանավորված իրենց բանավոր բնույթով: Բարբառախոսների տեղաշարժերը ստեղծում են լեզվական նոր

² Վ. Գ. Համբարձումյան. Բարբառագիտական նոր տիպի ուսումնասիրությունն ունեցն հիմքով գրական լեզվի և նույն ճյուղի բարբառների առնչությամբ. — «Լեզու և լեզվաբանություն» (Երևան), 2016, № 1, էջ 85:

³ Վ. Կատվալյան. Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր. Գիրք 1. Գեղարքունիքի մարզ, էջ 8:

իրավիճակ: Եվ վերջապես, եթե նաև նկատի ունենանք գրական լեզվի բարբառային «ծագումը», ապա պարզ կլինի, թե ինչքան կարևոր է բարբառների (խոսվածքների) պարբերական հետազոտությունները: «Ինչպես Հայաստանի Հանրապետության այլ տարածաշրջաններում, Կոտայքի մարզում ևս կենդանի գործածական լեզուն ենթարկվում է երբեմն աննկատելի, բայց շարունակական տեղաշարժերի, փոփոխությունների» (նույն տեղում), – գրում է Վ. Կատվալյանը՝ այդպիսով փաստելով պարբերաբար գրառումներ կատարելու անհրաժեշտությունը:

Կարևոր է նաև այն՝ Վ. Կատվալյանը կատարված աշխատանքն արժևորում է նրանով, որ հայոց լեզվի տարածական տարբերակների «բոլոր դրսևորումների ուսումնասիրությամբ հնարավոր կլինի ըստ հնարավորին ամբողջացնել լեզվի մասին պատկերացումները, ձեռք բերել փաստական նոր ու բազմաբնույթ նյութ, կատարել գիտականորեն ճիշտ եզրահանգումներ»⁴: Այս գործընթացն իրականացնելու դեպքում որոշակիորեն կձևավորվի հայերենի տարածագործառական արդի պատկերը, կստեղծվի ՀՀ լեզվական քարտեզը, մյուս կողմից էլ նպաստ կբերի հայ բարբառագիտությանը և լեզվաբանական աշխարհագրությանը:

«Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր. Գիրք 2. Կոտայքի մարզ» աշխատության նախաբանում Վ. Կատվալյանը, ընդհանրացնելով հետազոտության արդյունքները, նշում է, որ Կոտայքի մարզի լեզվական պատկերը հետևյալ տեսքն ունի. 1. մոտ մեկուկես տասնյակ բնակավայրերում հաղորդակցվում են հայերենի խոսակցական տարբերակով, որոնք երանգավորված են խոսվածքային հատկանիշներով: Դրանք այն բնակավայրերն են, որոնք բնակչության անհամասեռ կազմ ունեն, եկել են տարբեր խոսվածքային միջավայրերից և իբրև հանրույթ ձևավորվել են տարբեր նպատակներով խորհրդային տարիներին: 2. Մոտ երկու տասնյակ բնակավայրերում հաղորդակցվում են խառը խոսվածքներով, որոնք ձևավորվել են բարբառակիր տարբեր հանրույթների՝ երկար ժամանակ համատեղ ապրելու և հաղորդակցվելու պայմաններում: 3. Բնակավայրերի մի մասում էլ հաղորդակցում են իրականացվում է Մշո, Բայազետի, Խոյ-Մարաղայի, Վանի, Մակուի, Արծաիի, Արարատյան բարբառների տարբեր խոսվածքներով, որոնք պահպանում են իրենց հնչյունական և քերականական հիմնական հատկանիշները: Այս հանգամանքը, իրավացիորեն եզրակացնում է Վ. Կատվալյանը, ժխտում է որոշ լեզվաբանների այն պնդումը, թե բարբառները փոփոխությունների և գրական լեզվի ազդեցությամբ կարող են վերանալ: Հավելենք նաև, որ բարբառը՝ որպես համագրային լեզվի դրսևորում, ինքն էլ պատմական երևույթ է և իբրև այդպիսին՝ ժամանակի ընթացքում բնականոն հունով կարող է ենթարկվել փոփոխությունների, որոնք բարբառի վերացման պատճառ չեն կարող լինել:

Ահա, բարբառային հայերենի այս համապատկերով էլ պայմանավորված կառուցվածք ունի գիրքը. 1-ին մասում («Բարբառային հայերենը Կոտայքի մարզում») առանձին գլուխներով ներկայացված են վերը նշված բարբառ-

⁴ Նույն տեղում, էջ 5:

ներն ու դրանց դրսևորումները Կոտայքի մարզում: Նախապես ընդհանուր տեղեկություններ են տրվում բարբառի մասին, այնուհետև ներկայացվում են այդ բարբառների և խառը տիպի խոսվածքների լեզվական առանձնահատկությունները: 2-րդ մասում («Կոտայքի մարզի բնակավայրերի բարբառային բնութագրերը և խոսվածքների բարբառային հատկանիշները») ներկայացված են մարզի բնակավայրերը՝ իրենց բարբառային բնութագրերով, ընդ որում լեզվական հիմնական հատկանիշների շրջանակում: 3-րդ մասում («Կոտայքի մարզի բարբառային խոսքի նմուշներ») ընդգրկված են բարբառային խոսքի նմուշներ՝ գիտական տառադարձությամբ: Գրքի վերջում զետեղված են «Բառացանկ», «Համառոտագրություններ», «Տառադարձման օգտագործված համակարգ», «Օգտագործված գրականություն» բաժինները: Նկատենք, որ խոսվածքների լեզվական առանձնահատկությունները ներկայացնելիս Վ. Կատվալյանը նկատի է ունեցել այնպիսի էական հատկանիշներ, որոնք կարող են օգտագործվել նաև հետագա բարբառագիտական ուսումնասիրություններում:

Վ. Կատվալյանի աշխատությունը սոսկ լեզվաբանական ուսումնասիրություն չէ: Ուսումնասիրության համակողմանիությունն ապահովված է նաև պատմական, ժողովրդագրական տեղեկություններով, դաշտային աշխատանքների ընթացքում գրառվել են բազմաթիվ ազգային, սովորույթային, կենցաղային բնույթի բանահյուսական նյութեր՝ հայ ժողովրդի այս կամ այն հատվածին բնորոշ: Ուստի, ինչպես հեղինակն է գրում առաջին գրքում («Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր. Գիրք 1. Գեղարքունիքի մարզ») և հաստատում երկրորդում («Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր. Գիրք 2. Կոտայքի մարզ»), խոսվածքների նկարագրությունն ու հետազոտությունը «մեծ կարևորություն ունեն ոչ միայն լեզվաբանական, այլ նաև բանահյուսական, ազգագրական, ժողովրդագրական, կրթական, պատմամշակութային և մի շարք այլ առումներով»⁵:

Այս 2 ուսումնասիրություններն ունեն նաև մեկ այլ կարևոր առանձնահատկություն: Դրանք հեղինակի կողմից բարբառային նյութի անմիջական գրառման, մշակման արդյունք են և կասկածի տակ չեն դնում հետազոտությունների հավաստիությունը:

Այսպիսով, Վ. Կատվալյանի «Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր. Գիրք 2. Կոտայքի մարզ» աշխատությունը լուրջ ներդրում է հայ բարբառագիտության մեջ թեկուզև այն առումով, որ գրառվել, մշակվել և գիտական հետազոտության են ենթարկվել մարզի տարածքում գործածվող արդի խոսվածքները, ձեռք բերված տվյալների համադրմամբ տրվել են դրանց լեզվական բնութագրերը, ներկայացվել է մարզում գործածվող բարբառների և բարբառային հատկանիշների տարածման պատկերը, կատարվել են բարբառագիտական կարևոր դիտարկումներ:

Ըստ «Հայաստանի Հանրապետության բարբառային համապատկեր» համալիր ծրագրի՝ ՀՀ-ում գործածվող խոսվածքների ուսումնասիրությունը

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

շարունակական բնույթ է կրելու, որի շնորհիվ առաջին անգամ կամբողջանա
 ՀՀ-ում առկա բարբառների և խոսվածքների համապատկերը, ուստի սպա-
 սենք հաջորդ գրքերին:

ԹԱԹՈՒԼ ԱՍՈՅԱՆ

Բ. Գ. Թ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի ար-
 դի հայերենի բաժնի վարիչ, Գավառի պետական համալսարանի բանասի-
 րական ֆակուլտետի դեկան: Գիտական հետաքրքրությունները՝ արևմտա-
 հայերենի պատմություն, Մխիթարյան միաբանություն հայերենագիտական
 գործունեություն, ժամանակակից հայերենի բառապաշարի և քերականական
 կառուցվածքի ուսումնասիրություն: Հեղինակ է 1 մենագրության, 2
 ուսումնական ձեռնարկի և շուրջ 30 հոդվածի: asoyan.60@mail.ru